

УДК 342.84(477)

Туровська О.А.
слухачка I курсу докторантури
Папського університету Іоана Павла II в Кракові

ФІЛОСОФІЯ СВОБОДИ ВИБОРУ В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ У ШВЕЙЦАРІЇ

PHILOSOPHY OF THE FREEDOM OF CHOICE IN CONTEXT OF STATE-BUILDING IN SWITZERLAND

АНОТАЦІЯ

Проведений аналіз історичних типів відносин між особистістю і суспільством засвідчив, що в умовах прискореного розвитку цивілізації роль особистості в суспільстві та рівень її свободи істотно зростають. Доведено, що у сучасному світі стає усе більш актуальною проблема співвідношення свободи вибору особи та її відповідальності при проведенні виборів та референдумів. Обґрунтовано, що питома вага і значення виборів у політичному житті різних країн неоднакові. Суттєві особливості має специфіка виборчого процесу у Швейцарії. Встановлено, що важливу роль у державотворенні даної країни відіграють референдуми. У Швейцарії діє змішана виборча система. Національна рада (нижня палата парламенту) обирається – за пропорційною системою, а Ради кантонів (верхня палата) – за мажоритарною системою в два тури. Доведено, що саме народна ініціатива як вияв влади громадян є свідченням їх залучення до загальнодержавних справ. У Швейцарії пересічні жителі країни не лише схвалюють чи відхиляють ініціативи обраних представників влади, а й самі генерують ідеї поліпшення життя на кантональному і навіть загальнодержавному рівнях. Встановлено, що обов'язковим предметом референдуму народу і кантонів є питання зміни Союзної конституції, приєднання до міжнародних організацій та організації колективної безпеки. Питання ж менш глобального, проте гострішого соціального характеру можуть також бути предметом народного голосування. Досліджено, що починаючи з року заснування у Швейцарії було проведено понад 200 референдумів, присвячених найрізноманітнішим питанням кантонального та федерального життя. Досвід Швейцарії показав, що зростання ступеня свободи особи може слугувати за критерій суспільного прогресу. У міру розвитку суспільства, з кожною наступною епохою відкриваються нові можливості зростання ступеня свободи особи, при цьому філософія свободи вибору має суттєвий вплив на економічний розвиток кожної країни.

Ключові слова: філософія, свобода, суспільство, вибори, Швейцарія, економічний розвиток, референдум.

АННОТАЦІЯ

Проведенный анализ исторических типов отношений между личностью и обществом показал, что в условиях ускоренного развития цивилизации роль личности в обществе и уровень ее свободы существенно возрастают. Доказано, что в современном мире становится все более актуальной проблема соотношения свободы выбора личности и ее ответственности при проведении выборов и референдумов. Обосновано, что удельный вес и значение выборов в политической жизни различных стран неодинаковы. Существенные особенности имеет специфика избирательного процесса в Швейцарии. Установлено, что важную роль в государственном механизме данной страны играют референдумы. В Швейцарии действует смешанная избирательная система. Национальный совет (нижняя палата парламента) избирается – по пропорциональной системе, а Совета кантонов (верхняя палата) – по мажоритарной системе в два тура. Доказано, что именно народная инициатива как проявление власти граждан является свидетельством их привлечения к общегосударственным делам. В Швейцарии рядовые жители страны не только одобряют или отклоняют инициативы избранных представителей власти,

но и сами генерируют идеи улучшения жизни на кантонском и даже общегосударственном уровнях. Установлено, что обязательным предметом референдума народа и кантонов есть вопрос изменения Союзной конституции, присоединение к международным организациям и организации коллективной безопасности. Вопросы же менее глобального, однако острого социального характера могут также быть предметом народного голосования. Доказано, что начиная с года основания в Швейцарии было проведено более 200 референдумов, посвященных самым разнообразным вопросам кантонального и федерального жизни. Опыт Швейцарии показал, что рост степени свободы личности может служить в качестве критерия общественного прогресса. По мере развития общества, с каждой последующей эпохой открываются новые возможности роста степени свободы личности, при этом философия свободы выбора оказывает существенное влияние на экономическое развитие каждой страны.

Ключевые слова: философия, свобода, общество, выборы, Швейцария, экономическое развитие, референдум.

ANNOTATION

The analysis of historical types of relations between the individual and society has shown, that under the rapid development of civilization, the role of the individual in society and the level of freedom increases significantly. It is proved, that the problem of balance of freedom of choice and individual responsibility during elections and referendums is becoming more urgent in the modern world. It was shown, that the share of the importance of elections and political life in different countries vary. Essential specific features has the electoral process in Switzerland. The important role of the referendums was established. Switzerland has a mixed electoral system. The National Council (lower house of parliament) is elected under the proportional system, and the Council of States (upper house) – under the majority system, in two rounds. It was proved, that the people's initiative as an expression of public authorities is the evidence of their involvement in national affairs. In Switzerland, the ordinary citizens of the country not only approve of or reject the initiative of elected officials, but they themselves generate ideas for improving the lives on cantonal and even national levels. It was established, that the compulsory referendum object of the people and the cantons is the question of change the Federal Constitution, accession to international organizations and organizations of collective security. The question is less global, but more acute social character may also be the subject to popular vote. It was studied, that since the founding year more than 200 referendums dedicated to a variety of federal and cantonal issues of life were conducted in Switzerland. Such experience has shown, that the increase in the degree of individual freedom can serve as a criterion of social progress. With the development of society, with each subsequent era, opportunities for individual freedom increase, and the philosophy of freedom of choice has a significant impact on the economic development of each country.

Keywords: philosophy, freedom, society, elections, Switzerland, economic development, referendum.

Постановка проблеми. Свобода – одна із основних філософських категорій, яка є невід'ємною частиною соціальної внутрішньої природи

людини, що характеризує, з одного боку, умови її існування, самовизначення і самореалізації, з другого – її самопочуття, розуміння своєї ролі та свого призначення у суспільстві [3]. Для особистості свобода – це природний, історичний, соціальний, внутрішній критерій її індивідуального ставлення, її відношення до суспільства та подій, що в ньому відбуваються.

Вагомий внесок у дослідження категорії свобода вибору зробили: Бенедикт Спіноза, Жан-Жак Руссо, Вольтер, Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Артур Шопенгауер, Фрідріх Ніцше, Жан-Поль Сартр, Карл Ясперс, Микола Бердяєв, Володимир Соловйов, Григорій Сковорода, Пантелеймон Куліш і багато інших філософів і мислителів. При цьому підходів до поняття «свобода» дійсно багато, і це ще раз доводить, що свобода надзвичайно складний, багатоаспектний феномен. Цікавим для вивчення є досвід Швейцарії щодо особливостей проявів свободи.

У філософії Володимира Соловйова людина – вільна істота, яке деколи повстає проти Бога, яке завдяки своїй свободі здійснює гріхопадіння і живе у вільно створеному ним самим змінному світі, що є історичним людським суспільством, де існує добро і зло. Саме людина, і тільки вона, вільно вибираючи шлях творення добра, тобто вільно віддаючись Богу, може врятувати цей світ: природу, суспільство, культуру. Якщо у філософії Шеллінга як світовий, так і суспільний розвиток, цілком залежить від Бога, то у Соловйова історією людства є результат вільної діяльності людини. Отже, суспільство і його розвиток є історією людини, яка реалізує себе в становленні світу. Свобода особистості відіграє істотну роль у поступальному розвитку суспільства: завдяки свободі особистість виступає суб'єктом історичного прогресу, що створює і сприймає досягнення матеріальної і духовної культури людства. Свобода вибору дає особистості можливість вибірково освоювати досягнення суспільства в різних сферах культури: в знаннях, винаходах, моральних цінностях, практичному досвіді. Включаючи все це багатство в свою матеріальну і духовну діяльність, людина сприяє прогресивному розвитку суспільства. «Таким чином, падша людина є незалежною і автономною істотою, що втратило свою досконалість в реалізації свободи і знову стає досконалою в процесі низки вільних актів. Він знаходить тим самим досконалість, яку він вже мав до свого падіння і якою він ніколи не переставав володіти глибоко в душі» [2]. Але свобода особистості не є абсолютною, бо вона дарована Богом, а також здійснюється у вже даних природних і суспільних умовах. Отже, відносно вільний вибір особистістю кожного разу здійснюється в рамках природної та суспільної необхідності; таким чином нею реалізуються і вільно обрані цілі. «Сучасна людина усвідомлює себе внутрішньо вільною особою, вище всього зовнішнього, що від неї не залежить, утверджує себе центром всього, і в

той самий час насправді є тільки однією нескінченно малою і зникаючою точкою на світовому колі» [7].

У сучасному світі свобода особистості – один із визначальних критеріїв вільного суспільства, важливий показник цивілізаційного підходу до соціуму як в його ретроспективі, так і у перспективному баченні. Однією з провідних рис розвитку сучасного суспільства є значне посилення особистісного, індивідуального підходів до розуміння людського буття, що й актуалізує філософську проблему індивідуальної свободи. Вільна особистість виступає основою демократичного суспільства, виражаючи свої інтереси через систему виборів та референдумів.

Свобода дає можливість діяти відповідно до своїх інтересів і уявлень, створює умови здійснювати власний, індивідуальний вибір, володіє максимальною кількістю можливостей для задоволення потреб розвитку і самовираження особистості. Механізм реалізації індивідуальної свободи соціуму виявляється у тому, наскільки різноманітно інтерпретується індивідуальність, як в рамках окремої особистості, так і суспільства в цілому.

В умовах розвитку демократії поряд із темою свободи особистості постає проблема вибору, як способу її реалізації. Філософська інтерпретація проблеми індивідуального вибору має великий теоретичний і практичний потенціал, тому що саме індивідуальний вибір є сутнісною характеристикою індивіда та його індивідуальної свободи [8]. Можливість особистості здійснювати власний, індивідуальний вибір розкриває сенс індивідуальної свободи, конкретизує її значення у суспільстві, засвідчує її вплив на політичні та соціальні процеси у країні. Дані питання з кожним роком набувають все більшої актуальності та потребують всебічного дослідження з метою покращення рівня життя та економічного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми філософії свободи вибору знайшли своє відображення у наукових працях багатьох вчених. Для більшості представників античної філософії – Сократа, Діогена, Епікура і Сенеки – свобода є змістом і метою людського існування. Для представників середньовічної схоластики – Ансельма Кентерберійського, Альберта Великого і Хоми Аквінського – свобода розуму і вчинків можливі тільки в межах церковних догматів, за межами ж їхня свобода являє собою ересь [6]. У Новий час стає панівною точкою зору на свободу як на природний стан людини, шлях до соціальної рівності і справедливості (Томас Гоббс, Поль Анрі Гольбах, П'єр Сімон Лаплас) [10]. Велику увагу проблемі свободи приділяли і представники німецької класичної філософії. Імануїл Кант, наприклад, під свободою розумів інтелегібельну (тобто недоступну чуттєвому пізнанню) сутність людини; для Йоганна Готліба Фіхте свобода – єдина абсолютна реальність; а Георг Вільгельм Фрідріх Гегель розумів під свободою багатопла-

нову реальність, що у всіх своїх проявах являє форму об'єктивації абсолютного духу [11].

Актуалізація досліджень проблеми свободи особистості пов'язана з іменами таких дослідників: В. Табачковський, Е. Агацці, О. Асмолов, Л. Брюль, М. Вебер, А. Вебер [4]. Однією з найактуальніших проблем людської свободи є проблема вибору як форми «здійснення свободи». Вибір особистості об'єктивується у конкретних рішеннях і вчинках, як міра особистісної свободи, її найважливіший критеріальний показник [8]. Автори піднімають питання про межі та рамки свободи, концентрується увага на умовах і ситуації вибору, а також ціннісні орієнтири людського вибору.

Метою статті є дослідження особливостей філософії свободи вибору під час проведення виборів та референдумів на прикладі Швейцарії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема свободи вибору у сучасних умовах має важливе значення виховання високоморальної відповідальної особистості. Вибираючи гідне життя, людина тим самим орієнтує себе на створення таких його умов, які б змогли з часом перетворити людське існування з режиму «виживання» на режим справжнього, творчого життя. Людина сама творить свій вибір, який у свою чергу, творить людину, визначає сутність і смисл її свободи. Люди не в змозі змінити умови свого життя, однак вони мають певну свободу волі у виборі цілей і шляхів їх досягнення, оскільки в кожен момент звичайно існує не одна, а кілька реальних можливостей для їхніх дій. Крім того, вони певною мірою вільні у виборі засобів для досягнення обраної мети. Таким чином категорія свобода не абсолютна, а відносна і перетворюється на життя шляхом вибору того чи іншого плану дій у конкретній ситуації.

У сучасному світі свобода особи обмежується інтересами суспільства. Однак бажання й інтереси людини не завжди збігаються з інтересами суспільства. У даному разі особистість під впливом законів суспільства змушують до вчинків, що не порушують інтересів суспільства. При збігу інтересів особистості і суспільства у стані свободи поняття «свобода» слід доповнити ідеєю врегулювання діяльності людей. Принцип народного суверенітету виявляється і у змісті засобів представницької демократії, до яких насамперед належать вибори [6]. Вибори – це процедура обрання представників влади, коли певна група людей (виборців) висуває зі свого оточення одного або кількох членів для виконання будь-яких громадських функцій.

Питома вага і значення виборів у політичному житті різних країн неоднакові. Так, у Великій Британії обираються тільки нижня палата парламенту (палата громад) й місцеві органи (ради адміністративних графств, міст-графств, муніципальних і немуніципальних міст і парафій). У Франції коло виборних органів дещо ширше. Там обираються глава держави, дві палати пар-

ламенту і органи місцевого самоврядування. У Болгарії шляхом всенародного голосування обираються президент, Великі Народні збори (спеціальний установчий орган), Народні збори (парламент), а також органи самоврядування (ради громад) і органи виконавчої влади у громадах (кмети). Значна кількість органів і посадових осіб обираються у США [9].

Вибори певною мірою відбивають перебіг політичної боротьби між різними спільнотами людей у конкретній країні, виразниками інтересів яких є політичні партії, суспільні рухи, національні політичні асоціації тощо. При цьому у виборців з'являється справжня альтернатива вибору: голосувати за партії, які з різними модифікаціями виступають за збереження економічного й політичного статус-кво, або за реформістські (революційні) партії, що вимагають докорінних змін існуючого ладу. Суттєві особливості має специфіка виборчого процесу у Швейцарії.

Спеціальної глави про виборчу систему в Конституції Швейцарії не міститься. Основні принципи її, а також порядок проведення виборів закріплені в статтях стосовно правового статусу громадян і у відділі 5 – «Федеральні органи влади». У відповідності зі ст. 136 Конституції при федеральних виборах і голосуваннях «усі швейцарці і швейцарки» мають однакові політичні права й обов'язки. Право голосу належить тим із них, хто досяг 18 років і за федеральним правом не позбавлений активного цивільного права. Членом національної ради може бути обраний будь-який виборець [12, 13].

Виборчі права в кантонах і комунах регулюються кантональним виборчим правом. Федеральне законодавство передбачає позбавлення політичних, а отже, виборчих, прав на термін від двох до десяти років за вчинення злочину, що спричинило покарання у виді позбавлення волі. Кантони позбавляють виборчих прав душевнохворих, позбавлених волі на термін більше року. Ценз осілості на федеральному рівні не передбачений. Якщо у виборця немає постійного місця проживання, він повинен зареєструватися за 10 днів до дня голосування, представивши документи про народження. На кантональному і комунальному рівні ценз осілості зазвичай складає три місяці (ст. 39). «Швейцарці і швейцарки, що знаходяться за кордоном», можуть брати участь у голосуваннях на федеральному рівні. Допускається голосування поштою.

У Швейцарії діє змішана виборча система. Національна рада (нижня палата парламенту) обирається – за пропорційною системою, а Рад кантонів (верхня палата) – за мажоритарною системою в два тури. Вибори кантональних парламентів (великих рад) проводяться за пропорційною системою, а у напівкантонах діє мажоритарна виборча система. Швейцарському конституційному праву притаманний інститут невизнання імперативного мандата, що знай-

шов закріплення в ст. 161 – «заборона імперативного мандата».

Важливим інститутом безпосередньої демократії у Швейцарії (крім виборів) є референдум. У середині ХХ ст. й особливо після Другої світової війни цей інститут здобув у країні велику популярність. Діюча Конституція містить спеціальну главу «Ініціатива і референдум» (розділ 4, глава 2), норми якої закріпили утримання і процедуру проведення референдуму. Відповідно до Конституції референдуми підрозділяються на обов'язкові (ст. 140) і факультативні (ст. 141) [12].

Референдум є інститутом безпосередньої (прямої) демократії. Але ступінь його реального демократизму залежить від політичного режиму країни, від існуючих політичних обставин та умов, за яких референдум проводиться. Референдум – це голосування виборців з будь-якого важливого питання державного життя у країні. Питання, пов'язані з призначенням і проведенням референдуму, у багатьох країнах регулюються їх конституціями, законами про вибори чи спеціальними законами про референдум [14].

Процедура референдуму дуже схожа на процедуру виборів: і у виборах, і у референдумі беруть участь виборці. При цьому дані процедури мають також відмінності. По-перше, вони відрізняються за об'єктом волевиявлення виборців. Під час виборів таким об'єктом є людина (кандидат у депутати чи на виборну посаду). При референдумі об'єктом волевиявлення є не людина (кандидат), а певне питання, з якого проводиться референдум, – конституція, поправка до конституції, закон, законопроект, будь-яка проблема, що стосується міжнародного статусу відповідної держави, або внутрішньополітична проблема. По-друге, процедури виборів і референдуму відрізняються за способом визначення результатів голосування. При виборах вони можуть визначатися як за мажоритарною, так і за пропорційною системою, а при референдумі – тільки за мажоритарною. Суб'єктами ініціативи проведення референдуму є глава держави, парламент, уряд, органи місцевих влад (місцеві референдуми). Ініціативу проведення референдуму можуть виявляти також і виборці. Необхідна їх кількість і вся процедура такої ініціативи встановлюються законом.

У Швейцарії рішення на загальнообов'язковому референдумі схвалюються більшістю народу і більшістю кантонів. Результат народного голосування у кантоні вважається за голос кантону, а у напівкантоні – півголоса. Такі рішення є загальнообов'язковими, не потребують ніякого схвалення або утвердження.

Факультативний федеральний референдум у Швейцарії може проводитися з питань прийняття, схвалення або зміни федеральних законів або постанов, а також схвалення міжнародних договорів (ст. 141), що мають невизначену тривалість дії, не можуть бути денонсовані.

Факультативний референдум проводиться у формі голосування народу федерації. Рішення приймається більшістю народів і має рекомендаційний характер. На кантональному рівні референдум поширений ще більш, ніж на федеральному. Своєрідний різновид попереднього референдуму існує в деяких кантонах Швейцарії. Тут усі наділені виборчими правами громадяни обов'язково збираються раз або двічі на рік для того, щоб своїм безпосереднім голосуванням ратифікувати прийняті законодавчим органом законопроекти.

Основною процедурою проведення наступного референдуму є процедура так званого народного вето. Історично народне вето є однією із перших сучасних форм прямої демократії. Вперше на практиці воно було реалізоване у 1831 р. в одному із кантонів Швейцарії. Згідно з цією процедурою, якщо у визначений конституцією строк певна кількість виборців в офіційній формі заявить про свою незгоду з прийнятим законом, останній обов'язково виноситься на референдум. Залежно від наслідків референдуму такий закон або скасовується, або зберігає силу.

У Швейцарії конституційна процедура народного вето на рівні федерації ґрунтується на передачі законів і парламентських постанов на референдум за вимогою 50 тис. виборців або восьми кантонів. Аналогічний порядок введений щодо затвердження міжнародних договорів. Саме ж народне вето далеко не завжди досягає своєї мети. Починаючи з 1848 р. відповідна процедура в масштабах усієї країни була застосована близько 100 разів, проте лише у третині випадків голосування призвело до скасування законів.

Законодавством Швейцарії також передбачені так звані обов'язкові референдуми, коли уряд дає людям проекти готових законів, за які (чи проти) вони голосують. З 521 референдумів у 216 випадках предметом голосування була ревізія Конституції і у 148 – предметом були закони.

Для народної ініціативи, за швейцарською Конституцією, необхідно 100 000 підписів громадян. Предметом може бути, зокрема, перегляд Основного закону. Додатково, швейцарці можуть використовувати право на факультативний референдум. Він стосується міжнародних угод, рішень федерального рівня, вступ до союзів та міжнародних організацій. Для цього треба підтримка ініціативи з боку 50000 чоловік або 8 кантонів.

У Швейцарії питання, які виносяться на референдум, у своїй більшості виведені з політичного контексту. Наприклад, останній референдуми стосувалися: збільшення тривалості відпустки з 4 до 6 тижнів, встановлення окремої парковки для проститутток, обмеження житлового будівництва на гірськолижних курортах, обмеження права маніфестацій у місцях де розташовані штаб-квартири міжнародних організацій, дозвіл на продаж героїну по рецептам, висилку з країни тих, хто звинувачується у

шахрайстві, підвищення податків для багатіїв, запровадження адвокатів для тварин.

Дослідження специфіки проведення референдумів у Швейцарії показало, що справжній вибір відрізняється від свавілля тим, що він є результатом складного синтезу об'єктивних можливостей зовнішньої дійсності і суб'єктивного багатства внутрішнього світу людини, накопиченого нею соціального досвіду. У процесі вибору розкриваються справжній зміст, духовне та моральне багатство особистості. Саме вільний вибір є випробуванням на міцність таких компонентів особистості, як совість, гідність, честь, відповідальність тощо. Дані якості людини проявляються при проведенні виборів та референдумів.

Висновки. Аналіз історичних типів відносин між особистістю і суспільством переконливо свідчить про те, що в умовах прискореного розвитку цивілізації роль особистості в суспільстві, рівень її свободи істотно зростають, у зв'язку з чим стає все більш актуальною проблема співвідношення свободи особи і її відповідальності перед іншими людьми і суспільством у цілому. Свобода – це одна із основних, найскладніших філософських категорій, яка визначає сутність людини, що складається з її здатності мислити і діяти відповідно до своїх намірів, бажань та інтересів, а не внаслідок якогось примусу. Від часів Античності і аж до наших днів ідея свободи була притаманною практично всім розвиненим філософським системам. Тож у певному розумінні філософія – це вчення про свободу. Дане твердження найбільш розкривається при вивченні процедур виборів та референдумів, що нами досліджено на прикладі Швейцарії.

Проведені дослідження показали, що визначальний вплив на ситуацію вибору чинить свідомість і почуття відповідальності. Вибір також має відрізнятися творчим, інноваційним характером. Здатність до творення свободи – відмінна риса зрілої особистості, вона є межею між вмінням користуватися вже наявними дарами свободи і потребою в її здійсненні. Досвід Швейцарії показав, що зростання ступеня свободи особи може правити за критерій суспільного прогресу. На різних етапах історії людства можливість вільного вибору особистості була неоднаковою. При цьому у міру розвитку суспільства, з кожною новою епохою відкриваються нові можливості зростання ступеня свободи особи.

Одним із основних критеріїв швейцарського суспільного прогресу є рівень гуманізації суспільства, становища в ньому особистості – рівень її економічної, політичної, соціальної і духовної свободи. Кожна суспільна формація чи цивілізація прогресивні настільки, наскільки вони розширюють коло прав і свобод особи, створюють умови для її самореалізації. Однак не варто забувати, що свобода лише тоді може

бути критерієм суспільного прогресу, коли її зростання відбувається в розумних межах. Коли цими межами на будь-якому етапі розвитку суспільства є відповідальність особистості перед суспільством і вона виходить за ці межі, у суспільстві неминуче починається анархія. Досвід швейцарської виборчої системи переконає у необхідності збалансування свобод громадян, починаючи від філософського рівня даної категорії. Лише у цьому випадку можливо досягнути системного політичного та економічного розвитку.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Даль Р. О демократии: пер. с англ. / Роберт Даль. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 204 с.
2. Кожев О. Релігійна метафізика Володимира Соловйова / О. Кожев // Питання філософії. – 2000. – № 3. – С. 132.
3. Микешина Л.А. Философия науки: современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования: учеб. пособие / Л.А. Микешина. – М.: Прогресс-Традиция; МПСИ; Флинта, 2005. – 464 с.
4. Радченко О. Влада і вибори: інституційна взаємодія в демократичному суспільстві: монографія / О.В. Радченко. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2006. – 244 с.
5. Решетніченко А.В. Генеза розвитку управлінської еліти / А.В. Решетніченко, О.Б. Кіреєва // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. / редкол.: С.М. Серьогін (гол. ред.) [та ін.]. – Д.: ДРІДУ НАДУ, 2009. – Вип. 1 (35). – С. 20-30.
6. Сайт Європейського Парламенту [Електронний ресурс]. – [Цит. 23.05.12]. – Режим доступу: <http://www.europarl.europa.eu/parliament/archive/static/Display.do?language=EN&id=211>.
7. Соловйов В.С. Вибрані твори / В.С. Соловйов // В 10 т., 1912. Т. 3. – С. 20.
8. Хікс С. Партії, вибори та демократія в ЄС / С. Хікс // Європейська інтеграція Укладачі: М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – 394 с.
9. Шміттер Ф. Більш ліберальна, доліберальна чи постліберальна? // Демократія: Антологія / Філіпп К. Шміттер; упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 207-214.
10. Almond G. A Discipline Divided: Schools and Sects in Political Science / G. A. Almond. – Newbury Park, Calif: Sage, 1990.
11. Breakwell Glynis M. (2004) «Identity change in the context of the growing influence of European Union institutions», pp. 25-39 in Hermann, Richard K., Thomas Riise and Marilyn B. Brewer (eds.) (2004) Transnational Identities. Becoming European in the EU. Lanham, MD: Rowan and Littlefield Publishers.
12. Martinenko V.M. Public administration: the way to the new paradigm (theory and methodology): [monography] / V.M. Martinenko. – Kh.: Publ. «Magister», 2003. – 220 p.
13. Moravcsik A. In Defence of the «Democratic Deficit»: Reassessing the Legitimacy of the European Union / A. Moravcsik // Journal of Common Market Studies. – № 40 (4). – 2002. – P. 603-634.
14. Parsons T. About structure of social action / T. Parsons. – [Publ. 2nd.] – М.: Academic project, 2002. – P. 415-462.